

Behoedzaam sleutelen aan het geheugen van de stad

Overall in Nederland worden steden en dorpen vernieuwd. Met miljarden aan rijkssteun gaan meer dan vijfhonderd voor- en naoorlogse wijken op de schop. Minstens 200.000 woningen staan op de slooplijst, soms ten koste van het werk van illustere architecten en stedenbouwkundigen. Stedelijke vernieuwing is nodig, maar de vraag werpt zich op, of we met dit volkshuisvestelijk geweld niets verliezen. Raken we met de herstructurering de cultuurhistorie van de toekomst niet kwijt?

Stedelijke vernieuwing is een gecompliceerd sociaal, economisch, fysiek en financieel vraagstuk. Maakt het aspect cultuurhistorie die puzzel nog complexer? Nee, zeggen stedenbouwkundigen en cultuurhistorici. Het geeft een meerwaarde aan de kwaliteit van stedelijke vernieuwing. Het zorgt voor richting, kan leiden tot verrassende oplossingen en komt de bouwkundige en sociaal-economische identiteit van de stad ten goede. Respect voor cultuurhistorisch waardevolle elementen draagt bij aan een beter evenwicht tussen het geheugen en de toekomst van de stad.

Concurrentiekracht

Vroeger, toen ons land nog maakbaar leek, mocht de stedenbouw zich beperken tot stenen stapelen: 'als er maar genoeg woningen zijn'. Tegenwoordig heeft de consument steeds meer oog en geld voor kwaliteit. Een goed woonmilieu, en in het algemeen een goed leefmilieu, bepalen de concurrentiekracht van de stad. Het gaat om integrale kwaliteit en die wordt voor een belangrijk deel bepaald door karakter, identiteit en cultuur. Ook architectuur en stedenbouw dragen daar aan bij. Zo bezien is stedelijke vernieuwing een uiterst precare bezigheid. De kwaliteit van veel woonwijken moet omhoog, maar die kwaliteit wordt voor een deel nu juist bepaald door de geschiedenis ervan. "Je moet er voorzichtig mee omgaan", benadrukt Botine

Cultuurhistorie en stedelijke vernieuwing

Foto: Margriet Pflug

Koopmans (gemeente Zoetermeer): “En om dat te kunnen, is het belangrijk dat mensen er méér van weten. Wie meer van de achtergronden weet, vindt het interessanter en heeft er meestal ook meer waardering voor.”

De 20-40 wijken

Een deel van de herstructureringsopgave vinden we in wijken die tussen de wereldoorlogen zijn gebouwd. En dan gaat het niet zozeer om de talrijke kleinschalige stadsuitbreidingen waar weinig stedenbouwkundige inventiviteit aan te pas is gekomen: straten en zijstraten, met twee-onder-een-kappers. Het gaat vooral om de relatief grote stadswijken die als één artefact zijn opgezet. Enclaves die vooral in de grote steden zijn te vinden. Wat deze wijken tot op de dag van vandaag sterk maakt, is de zorgvuldige vormgeving van bouwblokken in relatie tot de even zorgvuldig vormgegeven openbare en gemeenschappelijke ruimte, de grote hoeveelheid collectieve gebouwen en de ligging van de wijken ten opzichte van de stadscentra. Wat deze wijken zwak maakt, is het gebrek aan differentiatie, zowel wat betreft eigendom, prijs als woningtype. Planoloog Margriet Pflug (DE LIJN) heeft naar de verbetering van dergelijke wijken onderzoek gedaan: “Vernieuwing is nodig, maar vooral als het gaat om sloop, moet je eerst heel goed kijken naar hoe de oorspronkelijke gebouwen in de stedelijke structuur passen en welke architectonische kenmerken die positie ondersteunen. Daaraan kun je beeldkwaliteitseisen voor nieuwbouw ontlelen.”

De naoorlogse wijken

De meest omvangrijke herstructureringsopgave doet zich voor in de naoorlogse wijken: twee miljoen woningen die tot de vroege jaren '70 zijn gebouwd in een tijd van woningnood, soberheid en opkomende

schaalvergroting in de bouw. Gebouwd volgens het ideaal van de wijkgedachte: de wijk als identiteitsdrager die moest voorkomen dat de mens ten onder zou gaan in de grootstad. Sociaal en technisch bleek het mogelijk om met stroken en stempels in korte tijd afgeronde stadsdelen op te leveren. Compleet met een volledig pakket van voorzieningen. Portiekflats van vier hoog, afgewisseld met rijtjeswoningen in twee lagen. Een decennium later, nog seriematiger, aangevuld met honderden galerijflats. Zo zijn er van Terneuzen tot Delfzijl vrijwel identieke wijken ontstaan met identieke woningen. Nog steeds kunnen deze wijken qua stedenbouwkundig patroon, groen, ontsluiting en ligging, uitstekend concurreren met de latere uitleggebieden. De woningen zijn echter woontechnisch en bouwtechnisch verouderd. Ze zijn te klein, onvoldoende uitgerust, er is naar verhouding te veel gestapelde huur en te weinig dure koop. Stedenbouwkundige Endry van Velzen (bureau De Nijl): “Die wijken ontleen hun identiteit veelal aan grote open gebieden. Die structuur is fantastisch en het is belangrijk om de kwaliteit daarvan beter uit te nutten. Het groen moet meer groen worden en de bebouwing moet meer bebouwing worden, om het zo maar eens samen te vatten.”

Sloopwoede

Het feit dat voor- en naoorlogse woningen niet meer beantwoorden aan de huidige vraag mag geen vrijbrief zijn voor grootscheepse sloopwoede. Dat betekent een ontkenning van de stad zoals die decennialang heeft gefunctioneerd. Stedenbouwkundige Maurits de Hoog (gemeente Amsterdam): “Al die wijken zijn in bezit genomen door mensen die er al jaren wonen. Als je zo'n wijk op de schop neemt, zet je daar een streep onder. Ik ben op zich niet bang om te slopen, maar je moet een vernieuwingsplan hebben dat de sociaal-culturele dimensie voortzet.”

We staan in Nederland voor de opgave om de kwaliteit van honderden woonwijken te verbeteren, maar, “in de gemeentelijke herstructureringsplannen, althans tot voor een paar jaar geleden, komt cultuurhistorie nauwelijks aan bod”, zegt Peter Nijhof (projectleider Wederopbouw bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg). Ook bij woningcorporaties, de grootgrutters wat betreft voor- en naoorlogse woningen, leeft het onderwerp nauwelijks. Zo brengt Aedes, de vereniging van woningcorporaties, binnenkort een Praktijkgids Herstructurering uit; het onderwerp cultuurhistorie komt daarin niet expliciet voor. De Amersfoortse corporatie SCW heeft daarentegen haar hele naoorlogse bezit aan een cultuurhistorische inventarisatie onderworpen. “Maar wij zijn voor zover ik weet toe nu toe de enige in Nederland”, zegt SCW-woordvoerder Frank Dijkema: “We willen voorkomen dat we over vijftig jaar zeggen ‘het was jammer dat we die woningen hebben gesloopt’. Daarom hebben we nu laten onderzoeken wat waard is om te behouden.”

Leerproces

Gebrek aan besef van de waarde van cultuurhistorie voor de kwaliteit van de leefomgeving, lijkt gemeenten en corporaties vaak parten te spelen. Aspecten als verhuurbaarheid en functionaliteit voeren de boventoon. “Maar er is het nodige aan het veranderen”, aldus Gerard de Goede (directeur van de VNG-sector fysieke en economische infrastructuur): “Het is een leerproces dat zich voltrekt en daar moet je even geduld mee hebben. Je ziet ook steeds vaker dat burgers erop aandringen niet al te klakkeloos met cultuurhistorische waarden om te gaan. Dat werkt door bij gemeenten. En ook bij corporaties dringt dat besef in toenemende mate door, evenals het besef dat daar soms ook investeringen voor nodig zijn. Steeds vaker

gaat de cultuurhistorie een rol spelen in de afweging van belangen die gemeenten en corporaties maken. We zijn er nog niet, maar het gaat beslist de goede kant op.”

Instrumenten

Als het besef groeit, ontstaat er ook behoefte aan informatie. Hoe kun je zoets als cultuurhistorie handen en voeten geven? Niet toevallig zijn er in de afgelopen twee jaar meerdere instrumenten ontwikkeld die hierbij kunnen helpen. Ze bieden een handvat om cultuurhistorische waarden expliciet te maken en een plaats te geven in planvorming voor stedelijke vernieuwing. Vast onderdeel is het opsporen en in kaart brengen van waardevolle elementen. “Door naast elkaar te zetten hoe een wijk is bedacht, hoe de wijk is gebouwd en hoe de wijk er nu bij staat, kun je vanuit de cultuurhistorie een sterkte-zwakte-analyse van een wijk maken”, vat architectuurhistoricus Leon van Meijel (adviesbureau te Nijmegen) zijn werk samen: “Op basis van historisch onderzoek kun je waardevolle elementen aanwijzen. Maar dat niet alleen. Het kan ook een inspiratiebron zijn voor nieuwe oplossingen.” Hij noemt als voorbeeld de Nijmeegse wijk Hatert, waar het oorspronkelijke stedenbouwkundige plan nooit volledig is uitgevoerd (zie illustraties). Geplande hoogbouw aan de rand van de wijk is uit kostenoverwegingen niet gerealiseerd. Van Meijel: “Nu kan dat wel. Je kunt die hoogbouw alsnog toevoegen. Dat sluit bovendien aan bij de behoefte die in de wijk leeft. Andere plekken, bijvoorbeeld het vele groen in de wijk, zou ik omwille van de identiteit onbebouwd laten.” Dankzij de cultuurhistorische inbreng wint stedelijke herstructurering aan kwaliteit, betoogt Van Meijel: “Mijn inbreng is niet zaligmakend, maar staat naast andere belangen. Waar het mij om gaat is dat de cultuurhistorie op een integrale manier wordt meegewogen.” «

Historisch onderzoek kan soms verrassende bevindingen aan het licht brengen: Uitbreidingsplan voor de Nijmeegse wijk Hatert uit 1960 en de huidige situatie.

Kaartmateriaal: Gemeentearchief Nijmegen, Van Bommel architectuur en stedenbouw

Vernieuwing van 20-40 wijken

Wikken en wegen in waardevolle wijken

DE LIJN, bureau voor ruimtelijke ontwikkeling en volkshuisvesting, heeft een methode ontwikkeld die kan helpen bij historisch verantwoorde vernieuwing van 20-40 wijken. Co-auteur Margriet Pflug: “Heel bijzonder voor dit type wijk is het samenspel tussen architectuur en de plaats van bouwblokken in een wijk. De methode haakt daarop in.” De methode werkt gebiedsgericht en niet objectgericht. Het gaat om

architectonische kenmerken die de functie van een bouwblok in de stad ondersteunen. Verder wordt de dynamiek van de woningmarkt in de analyse betrokken. De methode is in vijf stappen uitgewerkt, waarbij de verschillende kwaliteitsaspecten van een wijk op kaarten worden ingetekend. Door die kaarten vervolgens samen te brengen, is het mogelijk de kwaliteiten in een analyse tegen elkaar af te zetten. De laatste stap is politieke besluitvorming die op basis van deze methode meer genuanceerd kan gebeuren. Pflug: “We bieden instrumenten om de afweging tussen behoud

en vernieuwing goed te kunnen maken. We willen het uit de emotionele sfeer halen, zodat er een rationele beslissing mogelijk is.” De methode is beschreven in een werkboek en is bedoeld voor corporaties, ambtenaren en bestuurders

DE LIJN bureau voor ruimtelijke ontwikkeling en volkshuisvesting (red.) i.s.m. Rein Geurtsen & Partners BV en Reijndorp Stedelijk Onderzoek & Advies, 'Wikken en wegen in waardevolle wijken', DE LIJN, Amsterdam, 2001. Het werkboek is gratis verkrijgbaar via info@delijn.nl.

De methodiek van Wikken en Wegen toegepast op een denkbeeldige wijk.

Illustraties: Rein Geurtsen & Partners

Foto: Paul Meek

Inventariseren, typologiseren en selecteren *De wederopbouw nader bekeken*

In 2001 is de Rijksdienst voor de Monumentenzorg begonnen met een meerjarig project wederopbouw: de (steden)bouwkunst en landinrichting uit de periode 1940-1965. Het project bestrijkt het feitelijke herstel van oorlogsschade, de naoorlogse bouwproductie, de aanleg van haven- en industriegebieden en de herinrichting van het landelijk gebied. Aanleiding voor het project zijn de grote ingrepen die eraan komen, gekoppeld aan het feit dat gemeenten in hun herstructureringsplannen nog weinig aandacht besteden aan cultuurhistorie. Doel is om een beeld te krijgen van het gebouwde erfgoed uit deze periode en te bepalen wat de waarde daarvan is. Daarbij gaat het

om twee sporen. Aan de ene kant inventariseren, typologiseren en -na het verkrijgen van een landelijk overzicht- selecteren. Aan de andere kant primaire partijen stimuleren dat zij cultuurhistorie een betere plek in hun plannen geven. Peter Nijhof (RDMZ): “Verder, en dat is vrij bijzonder, kijken we met de ministeries van OCenW, VROM en BZK nu al naar de volgende periode van het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing vanaf 2005. We willen in dat verband het begrip cultuurhistorie aanscherpen en operationaliseren, zodat het als een formeel toetsingscriterium kan worden opgenomen. Het staat er nu ook al in, maar we willen het beter verankeren.”

Meer informatie: www.rdmz.nl

Hoe kweek je belangstelling voor cultuurhistorie?

Belvedere-project Zoetermeer

Onder de titel 'De Gave Stad' organiseert de gemeente Zoetermeer een project om inwoners, corporaties, ontwikkelaars en adviseurs meer bewust te maken van de cultuurhistorie in één van de jongste groeikernen van Nederland: Zoetermeer. Projectleider Botine Koopmans (gemeente Zoetermeer): "Het aardige is, dat je aan de verschillende wijken heel duidelijk kunt aflezen, welke omslag er in het denken van stedenbouwkundigen en architecten is geweest. Van tamelijk grootschalige hoogbouw met stempelverkaveling eind jaren '60 tot kleinschalige laagbouw eind jaren '70, compleet met woonerven, verspringende rooilijnen en straten waar je nooit de weg kunt vinden: de Nieuwe Truttigheid." Hoewel de stad nu nog gaaf is, staat Zoetermeer op de drempel van herstructurering, zegt Botine Koopmans: "Het is dan heel verleidelijk om te zeggen 'gooi maar plat, het is toch niets'. Dat willen we vóór zijn." In het kader van 'De Gave Stad' worden de mensen betrokken bij de stedenbouwkundige en architectonische geschiedenis van hun stad. Er komen wijkexposities, een fotoboek, video-clips, maquettes en een kwartetspel. Ook wordt er gewerkt aan een documentaire, bestemd voor televisie.

Meer informatie: www.degavestad.nl en gemeente Zoetermeer, Botine Koopmans, b.t.koopmans@zoetermeer.nl

Haal het welstandstoezicht uit de achterkamertjessfeer

Naar een gemeentelijke welstandsnota

Volgend op een wijziging van de Woningwet wordt het welstandstoezicht in de komende jaren omgevormd tot een zaak van expliciet gemeentelijk beleid. Welstandscommissies zullen voortaan toezicht uitoefenen binnen de kaders van een welstandsnota die volgens democratische procedures wordt vastgesteld. Die nota geeft vooraf aan wanneer bouwplannen voldoen aan redelijke eisen van welstand. De gemeente staat daarmee voor de taak om zo concreet mogelijk te omschrijven welke waarde zij aan kwaliteitselementen toekent. Welke architectonische en stedenbouwkundige elementen verdienen bescherming of op z'n minst bijzondere aandacht? En welke criteria gelden voor verbouwing, aanpassing of herstructurering? Ben Verfürden (Federatie Welstand): "De nieuwe welstandsnota is een instrument waarmee het toezicht op de uiterlijke kwaliteit van bebouwing uit de achterkamertjessfeer wordt gehaald. Het dwingt gemeenten meer bewust te investeren in een analyse om het welstandsbeleid te kunnen verantwoorden. En daarmee heb je het eigenlijk altijd over zaken die cultuurhistorisch waardevol zijn." Om gemeenten te helpen bij het opstellen van een welstandsnota, is onder auspiciën van de Rijksbouwmeester, de Federatie Welstand en de VNG het boek 'Naar een gemeentelijke welstandsnota' uitgebracht met een toelichting op beleidsregels, voorbeelden van welstandscriteria en een checklist voor ruimtelijke kwaliteit.

Marijke Beek en José van Campen, Naar een gemeentelijke welstandsnota; werkdocument met model en toelichting, VNG Uitgeverij, Den Haag, 2000 (ISBN 9032277499).

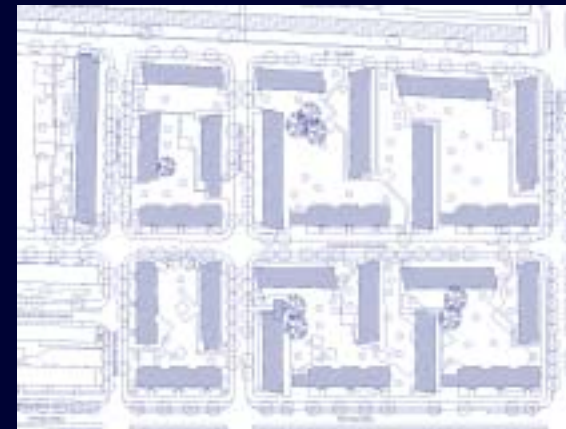
Theorie en praktijk in naoorlogse wijken

De naoorlogse wijk in historisch perspectief

Hoe kunnen gemeenten zich bij herstructurering van naoorlogse wijken rekenschap geven van cultuurhistorisch waardevolle elementen? De VNG en de ministeries van VROM en OCenW hebben een beknopte handreiking gemaakt. Geen kookrecept, maar een snelle methode voor maatwerk op lokaal niveau. De methode bestaat uit drie fasen: een historische analyse, het in kaart brengen van cultuurhistorisch waardevolle elementen en het maken van een vertaalslag naar verbetering. De analyse kan in vier kaarten worden verbeeld. Een kaart met de begrenzing van het oorspronkelijke ontwerp, een kaart met de essentiële kenmerken van de wijk, een kaart met de wijzigingen die in de loop der tijd hebben plaatsgevonden en een kaart met aanbevelingen voor stedelijke vernieuwing.

De methode is toegepast in de wijken Morgenstond (Den Haag), Bilgaard (Leeuwarden) en Hazenkamp (Venlo). Het blijkt dat de methode snel en eenvoudig uitvoerbaar is. De eerste stap -de historische analyse- zorgt daarbij voor nieuwe inzichten. "Dat in kaart brengen is heel belangrijk", zegt auteur Leon van Meijel, "Op papier heb je misschien geen enkel monument, maar de kracht van de analyse is, dat je cultuurhistorie een plek in de planvorming kunt geven. Het wordt daardoor mogelijk een beredeneerde afweging te maken tussen een behoedzame en een ontwikkelingsgerichte aanpak."

De methode en de praktijkervaringen zijn op initiatief van de Projectgroep Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg beschreven in: Annelië Hellendoorn, De naoorlogse wijk in historisch perspectief, VNG Uitgeverij, Den Haag, 2000 (ISBN 9032277634) en: Leon van Meijel, De naoorlogse wijk in historisch perspectief: de praktijk, VNG Uitgeverij, Den Haag, 2001 (ISBN 9032277804).

Herstructureren met respect voor de cultuurhistorie sluit sloop niet uit, zoals blijkt uit de plannen voor Complex 17, een plangebied in den Haag Zuidwest. In het nieuwe ontwerp zijn de bestaande situatie en de aansluiting met de omgeving als uitgangspunt genomen. Het woningprogramma is nieuw, maar met de open ruimte, de bouwhoogte en de wijze van verkavelen

wordt aansluiting gezocht bij het verleden. Er zijn geen privétuinen en geen achterkanten. Een omhaagde collectieve tuin slingert zich door het gebied. Deze kan door de bewoners naar eigen wens worden ingericht en gebruikt. Langs de Erasmusweg komt een torengedouw dat een reeks vormt met bestaande hoogbouw langs deze weg.

Naoorlogse wijken vereisen aanpak op hoog schaalniveau

De naoorlogse stad; een hedendaagse ontwerpogave

Stedenbouwkundige ontwerpen hebben in de jaren direct na de oorlog bijzondere stadsdelen en woongebieden opgeleverd; plekken met een vrijheid die je in veel latere woonwijken niet meer aantreft. Met die elementen moet bij herstructurering voorzichtig worden omgegaan, omdat die kwaliteit aan deze wijken verschaffen. Maar welke elementen zijn dat? En wat betekenen die voor de hedendaagse ontwerpogave? In het boek 'De naoorlogse stad, een hedendaagse ontwerpogave' beschrijven Ad Hereijgers en Endry van Velzen dat vooral het raamwerk (de structuur van verkeerswegen, groenzones en de belangrijkste voorzieningen) bij uitstek de identiteitsdrager van deze wijken is. Dat raamwerk is lang niet altijd goed uit de verf gekomen, en is soms door latere ontwikkelingen onleesbaar geworden. Van Velzen: "Het groen wordt niet als een belangrijke kwaliteit ervaren, bijvoorbeeld doordat er in de loop der tijd op verkeerde plekken gebouwen zijn neergezet. Daardoor is een helder onderscheid tussen raamwerk en bebouwingsvlakken verdwenen. Ik denk dat het zaak is om die verschillen weer aan te scherpen." Door het raamwerk te versterken kan de wijk beter met het weefsel van de stad en de omgeving worden verknoopt, en kan de relatie tussen bebouwing en raamwerk worden verbeterd. Hierdoor vereist herstructurering van de naoorlogse wijken een aanpak op een hoger schaalniveau dan bij vooroorlogse wijken en precies daarin schuilt de hedendaagse ontwerpogave, betogen de auteurs.

De ontwerpogave is samen met een analyse van naoorlogse wijken qua ligging, structuur, programma en ontwikkeling, en geïllustreerd met een groot aantal (voor)beelden beschreven in: Ad Hereijgers, Endry van Velzen, e.a., De naoorlogse stad; een hedendaagse ontwerpogave, NAi Uitgevers, Rotterdam, 2001 (ISBN 9056622242).

Foto's: Paul Meek